

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ӨРКЕНИЕТТЕРДІ ЗЕРДЕЛЕУДІҢ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ

III том
Орталық Азия көшпелілеріндегі
этно-саяси үдерістер,
әулеттік басқару және жауынгерлік өнер

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

н,
н
ш
ш
і.
ш
уі
ін
ен
да
ін
ен
я-
і,
ға

да
ыс

3

ӘОЖ 94 (5) (0353)
КБЖ 63.3 (54)
О-72

*Жұмыс «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы
негізінде Орталық Азияның дәстүрлі өркениеті ғылыми-қолданбалы
зерттеу жобасының қаражаты есебінен шығарылды*

Пікір жазғандар:

тарих ғылымдарының докторы, профессор **М. Ж. Абдиров**
тарих ғылымдарының докторы, профессор **А. Б. Қалыш**

Редакциялық алқа:

Т. Омарбеков (жауапты редактор), Б. Кәрібаев, М. Ноғайбаева, Г.Б. Хабижанова

О-72 **Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы.** III т. Орталық Азия көшпелілеріндегі этно-саяси үдерістер, әулеттік басқару және жауынгерлік өнер: монография / жауапты ред. Т. Омарбеков, Б. Кәрібаев, М. Ноғайбаева, Г.Б. Хабижанова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 268 б.

ISBN 978-601-04-1599-7 (ортақ)

3 том. – 2016. – 268 б.

ISBN 978-601-04-2508-8 (III том)

«Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу» бойынша республикалық ғылыми орталықтың ғылыми-қолданбалы бағдарламасы» бойынша жарық көріп отырған ұжымдық монографияның үшінші томы ерте ортағасырлардан бастау алатын көшпелілердің этнотерриториясының мәселелерін, кейінгі қазақ халқын құраған Алаш қауымдастығының белді тайпаларының көші-қон үдерістерін, Алтын Орда аймағындағы көшпелілердің мемлекеттік жүйесін, көшпелілер қоғамындағы батырлардың ерлік дәстүрлерін талдауға арналған. Зерттеуде көшпелілер тарихының бұрынғы ғылыми әдебиетте көтерілмеген тың мәселелері қозғалады.

Зерттеу еңбек тарихшыларға, Отан тарихы пәнінің оқытушыларына, көшпелілер өркениеті мен тарихының күрделі мәселелері қызықтыратын оқырмандардың қызығуына арналған.

ӘОЖ 94 (5) (0353)

КБЖ 63.3 (54)

© Орталық Азиядағы дәстүрлі өркениеттерді
зерделеудің республикалық

ISBN 978-601-04-2508-8 (III том)

ғылыми-зерттеу орталығы, 2016

ISBN 978-601-04-1599-7 (ортақ)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

Ортағасырлардағы Орталық Азия көшпелілеріндегі этно-саяси үдерістер

1.1. Түркі және Батыс түрік қағанаттарының этнотерриториясы мен шекарасының мәселелері

Бүгінгі таңда табиғаттың, жердің, нақты территориялардың, белгілі кеңістіктің тарихта адамзатқа ықпалын түсіну үшін ондағы тарихи оқиғаларды сипаттап қана қою жеткіліксіз болып отыр. Адам мен жер, кеңістік арасындағы тығыз байланыстың болуы, осы мәселенің ішкі мәнін тереңдей зерттеуін қажет етеді. Алайда отырықшы халықтар мен көшпелі халықтар үшін аталған белгілі кеңістікке иелік етуін, жерге өзінің тиесілі болуын түсінуі бірдей емес еді. Сонымен қатар, халықтарда территориялар үшін болған ұдайы соғыстар мен қақтығыстар нақты территория мен шекараларды анықтау маңыздылығын көрсетеді. Қазіргі заманда ол заңмен қамтамасыз етіледі. Ал, осыдан 1300-1400 жыл бұрын қауымдық меншікте болған жерде көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі тайпалар қалай өздеріне тиесілі территориялар, шекараларын және мемлекеттік шекараларын анықтай білді, мұнда қандай критерийлер басшылыққа алынғаны т.б. сауалдарға жауап беру қажеттілігі туындап отыр.

Сондықтан аталған мәселені Орталық Азияда ортағасырларда саяси үстемдікке ие болған мемлекеттер Түркі қағанаты, Батыс

Талай ғасырды басынан өткеріп, бізге жеткен батырлар туралы аңыздар, жырлар, өсиет сөздер бүгінгі ұрпақтың еліне, жеріне деген сүйіспеншілігін қалыптастыруда басты орын алады. Батырлар жырының мұңы туған елін, жерін жаудан қорғаумен қатар, батырлардың қайсар қаһармандығын, ерлігін, суреттей отырып, ұрпақ тәрбиесіне өшпес мұра қалдырды.

Өлдеқашан халқымыздың рухани тірегіне, дүниетанымдық тұғырына айналған бұл жырлардың, аңыз-әңгімелердің, ел ішіне кең тараған шежірелердің, барлығының көркемдік құндылығын да, идеялық бағыт-бағдарын да бағалағанда алдымен осы тарих тағылымына табан тіреуіміз аса қажет. Сонда ғана қазақ аспанында шоқ жұлдыздай жарқырап нұрын шашқан қазақ батырларының мәңгі өшпес рухы ұзақ күткен тәуелсіздігімізді баянды етуге, алған бетімізден адаспауға жол ашады.

Қорытындылай айтқанда, батырлар – өмірінің көп бөлігі соғыста өткен, кәсібін ұрпақтарына мұра еткен, елдегі билікті өздері де саралай білген, ерекше қадір-қасиетке ие қабілетті тұлғалар болды. Сондай-ақ, қазақ халқының ұлт болып қалыптасуы жолында талай қиын-қыстау күндерді бастан кешірді. «Мың өліп, мың тірілген» тарихи заманда жауға қасқайып қарсы шапқан, ерлік көрсеткен батырларымыз көп. Сондықтан, көшпелі қоғамда ел үшін өмірін құрбан еткен батырлардың биік парызын киелеу салты қалыптасып отырды. Елі үшін тағдырын талақ еткен батырларымыздың есімдері киелі сақталып, ұрпақтан ұрпаққа, кешеден бүгінге жетіп, жалғасып келеді.

§3.2. Қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулардың әскери қызметі

Қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулар туындылары қазақ халқының әскери ісі және өнерімен, батырлар сословиесімен тікелей байланысты. Жыраулар да осы қоғамдық жіктің өкілдері. Біріншіден, олардың бәрі дерлік батырлар әулетінен шыққан. Екіншіден, олардың өздері де батыр болған адамдар. Мысалы, Қазтуған қолбасы болған, Жиёмбет жырау – Есім ханның әскербасы. Шалкиіз Темір бидің батыры, Доспамбет – көптеген жорықтарға қатысқан батыр т.б. Үшіншіден, олардың ұрпақтары да батыр болған. Төртіншіден, батыр ретінде хан ордасында жүріп, хан кеңесіне қатысып, мемлекет басқару ісіне араласқан. Яғни, батырларға қатысты міндеттердің бәрін атқарған.

Сонымен қоса олар өз жырларымен айқас алдында жауынгерлердің рухын көтеріп, ерлікпен аты шыққан батыр, қолбасыларға мадақ жыр айтып, олардың даңқын көтеретін. Батырлар қоғамдық жігінің пайда болуымен бірге шыққан жыраулар өнері тікелей батыршылық идеологиясымен тығыз байланысты болды. Сол себепті жыраулар батырлық рухтың жаршысы, батырлық идеологияны дәріптеуші. Батыр-жырау Ақтамбердінің «Күлдір де күлдір кісінетіп» деп басталатын толғаулары осы батырлық рухтың әнұраны десе болады. Бұл толғауларда батырлардың басты мақсат-мүдделері (жорықта жүру, қол бастау, қару асыну, сауыт кию, майдан жасау, жауды жеңіп олжа түсіру, елді асырау, халықты тойғызу, тұлпар міну, сұлу құшу, қару соқтыру, әскери өнер үйрену, оны жан-жақты меңгеру, елге қорған болу) жыр етіледі.

Әскери сословиенің өкілі болып, өздері әскери кәсіппен айналысып, бұл кәсіптің ерекшелігін, кәсіби тілін жақсы білгендіктен жыраулар поэзиясы әскери өнердің, қару қолдану әдістерін, қару-жарактың түрлерін, оның атауларын, кәсіби терминдерін, әскерилердің салт-дәстүрлерін зерттеуде бірден-бір дерек көзі, өте бай қайнар бұлақ көзі деуге болады. Осы күні ұмыт болған көптеген атауларды, ұғым-түсініктерді осы жыраулар шығармаларынан табамыз. Жыраулар өнерінің көркемдік ерекшелігі осы күндері жақсы зерттелген болса, әскери өнерге қатысты тарихи деректілігіне лайықты көңіл бөлінбей келді. Кейінгі ұрпақ ұмытпасын дегендей батыр бабаларымыз батыршылыққа, ерлікке, өрлікке, елдікке қатысты деректер мен мәліметтердің бәрін өздерінің жыр-толғауларында әдейілеп, арнайы айтып кеткен сияқты. Сондықтан, жыраулардан қалған мол мұралардың ішінде бытырап жатқан бұл құнды деректерді ыждағаттықпен мұқият жинап, оларды талдап, тиісінше пайдалану білуіміз керек.

Жыраулар тудырған жырлар, батырлық эпостар да – осы әскерилер қоғамдық жігімен байланысты өнер. Көптеген ғалымдар эпостық жырлар батырлардың өз толғауларынан, оларға айтылған мадақ жырлардан, өлгенде шығарылған жоқтаулардан т.б. құралып қалыптасқан деген пікір айтады [20, 41-46-бб.]. Қазтуғанның, Махамбеттің өзін таныстыратын толғауларын, Бұхар жыраудың Бөгембай өлімін естірту, Абылайды жоқтауға арналған жырларын, Доспамбет жыраудың өлер алдында

Осы жерде жыр жолдарында орын алып отырған қазақ жасағының әскери іс-қимылдарындағы тудың орны мен рөліне тоқталып кеткен жөн болар. Ту – жауынгерлік рухты белгілейтін қасиетті рәміз. Ту – киелі рәміз. Тіліміздегі «ту қылып ұстау», «ту қылып көтеру» сияқты сөз тіркестері бір нәрсені қасиеттеуді, қадірлеуді, қайрат беретін күш санауды білдіреді. Ту үлкен матадан түсті желек түрінде жасалып, найзаға, оның сабына тағылып көтерілетін. Әскерге, жауынгерлерге күш беріп, қорғау үшін оған киелі белгілер салынған. Мысалы, мұсылмандарда ай, құран сөздері, алланың аты, христиандарда крест, екі басты самұрық, Христос бейнесі, қытайларда қасиетті айдаһар. Ту әскер үстінде желбіреп тұрса, әскерді жеңіске жеткізеді деп түсінілгендіктен, оны қорғап, сақтап, тудың құлауын жеңілумен бірдей көрген. Туды әскердің киесі санағандықтан көшпелілерде айқас кезінде туды ұстауға ең батыр адамдар сайланған.

Қазақ ауыз әдебиетінде өздері жараланса да туды құлатпай ұстап тұрған батырлар туралы аңыздар көп. Мысалы, жоңғарлармен бір айқаста Қазымбет батыр ту ұстаушы болып, айқастың аяғына дейін тапжылмай тұрады. Айқас біткеннен кейін де аттан түспеген соң, жанына келсе, жаудың тиген оқтарынан өліп кетсе де, туын түсірмей ұстаған күйде қатып қалған екен дейді [29,189-б.].

Сонымен ту дегеніміз – бүкіл әскердің жауынгерлік рәмізі. Соғыс кезінде әскер өз туын сақтап, жау туын құлатуға тырысқан.

XVIII ғасырдағы әйгілі жыраулардың бірі Үмбетей Тілеуұлы жорықтарға қатыса жүріп, батырлардың ерліктерін көреді, сөйтіп олар туралы мақтау өлеңдер шығара бастайды, батырлық жырларды орындап, халыққа танымал болады. Оның шайқастардағы батылдығы мен жалынды шақыру жырлары жасақтағы жырау-жыршы деген лайықты атағын шығарады, сөйтіп ол уақыт өте келе Абылай ханның серіктері қатарына қосылады. Даңқы шырқап шыққан кезінде Үмбетей жырау Бөгенбай батыр жөніндегі атақты жоқтауын және Бөгенбай батырдың өлгені туралы Абылай ханға естірту өлеңін шығарады. Ақын-жыраудың шығармашылығында «Бөгенбай өліміне» және «Бөгенбай өлімін Абылай ханға естірту» деген екі шығарма ерекше көрінеді.

Қорыта келгенде, Қазақ мемлекеті пайда болған кезінен бастап бейбіт, тыныш өмір дегенді білмеді. Ол барлық уақытта экспансия объектісі болып, жау мемлекеттер тарапынан жасалған

шабуылды тойтарымен болды. Жоңғар хандығымен соғыстар ұзақ уақыт және қиян-кескі жүргізілді. Бұл дәуірде ақын-жыраулар батырлық тақырыбын кең көлемде жырлап, жауынгер-жасақтардың жауынгерлік рухын көтеруде зор рөл атқарды. Олар сол уақыттың алыптары туралы жырлап, замандас батырларының даңқын аспандатып қана қоймай, өздері де жауға қарсы әскери жорықтарға қатысып, жауынгер-жыраулар болды және де әскербасы, қолбасшылық қызмет те атқарды.

Әскери тақырып, көшпелілердің әскери өнері жыраулар поэзиясының дәстүрлі арнасы болып табылады. Қазақтардың жоңғар жаулаушыларына қарсы ұзаққа созылған күресі дәуірінде халықты жауға топтасып, тойтарыс беруге шақырған жыраулар поэзиясының зор маңызы болды. Жыраулар бұл міндетті лайықты атқарды, олар туған жерді, елді қорғаушылардың батырлық қасиеттерін жырлап, олардың ерліктері мен іс-әрекетін дәріптеді, оларға өз туындыларын арнады. Негізінен алғанда идеологиялық рөл атқарып, күшті қазақ мемлекеттігі мен оны жатжерлік басқыншылардан қорғау идеясын жырлаған жыраулар поэзиясы басты орын алды. Жыраулар мемлекетке қызмет етіп, хан билігін қолдап отырды. Олар халықты бірлікке, жаулап алушыларға қарсы күреске шақырды.

§ 3.3. Византия үзеңгілері туралы – Болгариядан табылған заттар мысалында (VII-XII ғғ.)

Батыста үзеңгілер мен ерлердің таралуын батысеуропалық авторлар ерте кезеңмен – «ауыр атты әскердің басым рөлі» деп сипатталатын «әскери төңкеріспен» (XI ғ. ортасы – XIV ғ. ортасы) байланыстырады [30, p.241–248].

Орта ғасырдағы дереккөздерді, археологиялық куәліктерді талдау және тарихнамаға шолу көрсетіп отырғандай, орта ғасырлық атты әскердің мағынасы артуына байланысты батыс тарихнамасы көзқарасының арақатынасын орнатуға, ал мерзімін V-X ғғ. дейін түсіруге болады. Бұл кезде тактиканы және жалпы алғанда, әскери ұйымды өзгеріске ұшыратқан, салт атты жауынгердің қару-жарақтарында өзгерістер орын алған. Алдымен Шығыстан бастау алған бұл жаңалықтар бірте-бірте Батыста да тарала бастады.

«Халықтардың ұлы қоныс аударуы» (IV-XIII ғғ.) кезеңіндегі әскери іс жөніндегі әдебиетте үзеңгінің пайда болуына және ерте

Мазмұны

I. ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІНДЕГІ ЭТНО-САЯСИ ҮДЕРІСТЕР ..3

- 1.1. Түркі және Батыс түрік қағанаттарының этнотерриториясы мен шекарасының мәселелері (Ф.Искакова)3
- 1.2. Түргеш қағанатының территориясы мен шекарасы (Г.Искакова)17
- 1.3. Орталық Азия көшпелілерінің «Алаш» қауымдастығының этнотерриториясының қалыптасу мәселелері (Т.Омарбеков, Г.Б.Хабижанова)38
- 1.4. XIII-XV ғғ. алғашқы жартысындағы этнотерриторияның қалыптасуына әсер еткен этносаяси үдерістер және олардың ерекшеліктері (М.Ногайбаева)59

II. ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КӨШПЕЛІЛЕРІНДЕГІ ӘУЛЕТТІК БАСҚАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ81

- 2.1. Орталық Азия көшпелілерінің ұлы тұлғасы (Т.Омарбеков)81
- 2.2. Алтын Орданың XIV-XV ғасырлардағы этносаяси өмірінің дамуының ерекшеліктері (М.Ногайбаева)110
- 2.3. Ортағасырлық Қазақстан территориясындағы этникалық мәселелердің Әмір Темір әулетінің шығармаларында талдануы (Н.Тасилова)121
- 2.4. Қазақ мемлекетінің құрылуының алғы шарттары мәселелері (Б.Кәрібаев)135
- 2.5. XV-XVII ғғ. Қазақ хандығының саяси тарихы және сыртқы қарым-қатынастарының мәселелері (Б.Кәрібаев)169
- 2.6. Көшпелі қоғамның билік тәртібіндегі рухани құндылықтар (Э.Телеуова)185

III. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ЖАУЫНГЕРЛІК ЖӘНЕ БАТЫРЛЫҚ ӨНЕРІ208

- 3.1. Қазақ халқының әскери өнеріндегі батырлар образы (Б.Сайлан)208

- 3.2. Қазақ хандығы тұсындағы ақын-жыраулардың әскери қызметі (С. Смағұлов)226
- 3.3. Византия үзенгілері туралы – Болгариядан табылған заттар мысалында (VII-XII ғғ.) (В. Йотов (Варна, Болгария)239
- 3.4. Орталық Азия аумағындағы Ежелгі Ғұн мемлекетінің Қытайдағы Хан әулеті мемлекетімен жүргізген дипломатиялық қарым-қатынастары мен соғыс қимылдары (Е. Ноянов)249

Ғылыми басылым

**ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨШПЕЛІЛЕРІ
ӨРКЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ**

III том

Орталық Азия көшпелілеріндегі
этно-саяси үдерістер,
әулеттік басқару және жауынгерлік өнер

Монография

Редакторы *А. Шуриева*
Компьютерде беттеген *Г. Шакқозова*
Мұқабасын безендірген *А. Қалиева*

ИБ № 10130

Басуға 24.10.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 ¹/₁₆.
Көлемі 16,8 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №4917.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.